

УДК 801.8.308

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-324-327

СУРАНАЛИЕВА К.К., КУДАЙБЕРГЕНОВА З.С.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
СУРАНАЛИЕВА К.К., КУДАЙБЕРГЕНОВА З.С.
КНУ имени Ж. Баласагына
SURANALIEVA K.K., KUDAIBERGENOVA Z.S.
KNU named after J. Balasagyn

**Ж.БАЛАСАГЫНДЫН “КУТТУУ БИЛИМ” ЧЫГАРМАСЫНДАГЫ АДАМГА
ЖАНА КЕСИБИНЕ КАРАТА БЕРИЛГЕН МҮНӨЗДӨМӨСҮ**

ОПИСАНИЕ ЧЕЛОВЕКА И ЕГО ПРОФЕССИИ Ж. БАЛАСАГЫНОМ
В ПРОИЗВЕДЕНИИ “БЛАГОДАТНОЕ ЗНАНИЕ”

DESCRIPTION OF A PERSON AND HIS PROFESSION BY ZH. BALASAGYN
IN THE WORK “BLESSSED KNOWLEDGE”

Кыскача мүнөздөмө: Ж. Баласагындын “Кут алчу билим” чыгармасы түрк элдеринин дидактикалык маанидеги үлгүлүү чыгармасы катары бүгүнкү күндө дагы барктуулугун, идеялык-эстетикалык таасирдүүлүгүн жоготпой, азыркы жаштарга, окурмандарга өзүнүн тарбиялык, эстетикалык маанисин арттырып келе жатат. Жусуп Баласагындын ырлары байыркы замандан тартып эле элибиздин чалкыган дидактикалык, маңыздуу, тарбиялуу насааты. Анда байларга, кедейлерге, бийлерге, кызматтагыларга, жаштарга жана бүтүндөй адамзатына карата санат, акыл ойтор айтылган. Жалпылап айтканда, ойчул акын өз доорунун жат көрүнүштөрүн карап туруп, ыймандын жоголуп, жаштардын бузулуп бара жаткандыгын, бийликтен адилеттик качып бара жаткандыгын, элдин бири-бирине ишеничи жоголуп бара жаткандыгын, башкаруучулардын элди ойлобой, өз камы үчүн жүгүргөндүгүн көрүп, өзүнүн “Куттуу билик” аттуу чыгармасын жараткан болуу керек деген пикирге келсек болот.

Аннотация: Произведение Ж. Баласагына “Благодатное знание” как образцовое дидактическое произведение тюркских народов не утратило актуальности, идейно-эстетического влияния и продолжает повышать свою просветительскую и эстетическую ценность для современной молодежи и читателей. Стихи Жусупа Баласагына – это дидактическое, содержательное и просветительское послание, к которому наш народ прислушивается с древних времен. В произведении Ж. Баласагына представлены богатые, бедные, чиновники, молодежь и все человечество. Поэт-философ глубоко постиг явления своего времени. Он видел: вера исчезает, молодежь развращается, справедливость бежит от власти, люди теряют доверие друг к другу, правители работают ради себя, не думая о народе, что и послужило поводом для написания произведения “Благодатное знание”.

Abstract: J. Balasagyn’s work “Blessed Knowledge” as an exemplary didactic work of the Turkic peoples has not lost its relevance, ideological and aesthetic influence and continues to increase its educational and aesthetic value for modern youth and readers. The work of Zhusup Balasagyn “Blessed Knowledge” is one of the first encyclopedic works in Turkish. The poems of Zhusup Balasagyn are a didactic, meaningful and educational message that our people have been listening to since ancient times. It expressed the rich, the poor, the needy, officials, youth and all humanity. Generally speaking, the poet-philosopher looked at the strange phenomena of his time and saw that faith was disappearing, youth was corrupting, justice was fleeing from power, people’s trust in each other was disappearing, rulers were working for themselves, not thinking about the people, and he wrote his “Blessed knowledge”.

Негизги сөздөр: кут; башкаруу; чыгарма; ыр; доор; философ; ойчул; руханий; акыл; бийлик; байлык.

Ключевые слова: благо; управление; труд; песня; эпоха; философ; мыслитель; духовное; разум; власть; богатство.

Keywords: good; management; labor; song; era; philosopher; thinker; spiritual; mind; power; wealth.

Жусуп Баласагын илим-билим кенен арым таштап, маданият гүлдөп өнүгүп турган орто кылымдагы Күнчыгыш ренессансынын өкүлү. Орто кылым чыгыш эли үчүн өзгөчө мезгил: ар башка элдин ар кыл маданияты, рухий мурастары тогошкон ошол учурда улуу ойчулдар, философтор аль-Кинди, аль-Фараби, Бируни, Ибн-Сина, Ибн Рушдун, таланты тамшандырган алп акындар Рудаки, Фирдоси, Жусуп Баласагын, Омор Хайям, Низами, Навои, Насилинин чыгармалары жаралган мезгил. Жусуп Баласагындын «Куттуу билим» эмгеги түрк тилиндеги алгачкы энциклопедиялык чыгармалардын бири. Бул эмгектин ойчулдун эне тилинде жазылышы түрк тилинин ички мүмкүнчүлүгүн, анын али белгисиз ажарын ачып берди. «Куттуу билим» түрк элдеринин тили, акыл-эси жөндөмдүүлүгүнүн өсүшүнө дем берип, түрткү болгон баалуу мурас экендиги талашсыз [11, 31-б.].

Чыгарма менен терең таанышып, анын маңызына көз чаптырсак, андан көпчүлүк ойчул-философтордун пикири менен үндөш саптарды байкайбыз.

Жусуп Баласагын көркөм образдар аркылуу аллегориялык ыкманы пайдалануу менен терең философиялык маселелерди козгоп, рухий дүйнөнүн негизги болумуштун маңызы тууралуу ырааттуу ой жүгүртөт. Жусуп Баласагын сүрөтчүлүк жана ойчулдук эки өнөрдү тең, тизгиндеп, поэзиянын көркөм каражаттары аркылуу татаал философиялык маселелерди туюндурган. Белгилей кетүүчү нерсе, чыныгы поэзия өзүнүн табияты боюнча философияга өтө жакын. Кыргыз элинин философиялык ойлору, диний көз караштары, башкаруу системасы, элдин карапайым турмушу, сабатсыздыгы, жашоо шарттарынын бардыгы чыгармада кеңири берилген. Бирок адам баласынын турмуштук тажрыйбасында толук кандуу пикир алышуунун негизги каражаты катары оозеки да, жазуу формаларынын өз-өзүнчө негизги орду бар экендигине ынануу менен тыянак чыгара алабыз. Жогорудагыдай тыянакка таянуу менен бирге эле оозеки жана жазуу кебинин коомдук кубулуш катары бирдей деңгээлде изилдөө ишин жүргүзүүнү эске ала кетүүбүз керек [9, 53-б.].

Жусуп Баласагындын ырлары байыркы замандан тартып эле элибиздин чалкыган дидиктикалык, маңыздуу, тарбиялуу насааты. Турмуштун бардык кырдаалдары акын, философтон чыгармаларында конкреттүү аныктамалары менен чечилген. Анда байларга, кедейлерге, бийлерге, кызматтагыларга, жаштарга жана бүтүндөй адамзатына карата санат, акыл ойлор айтылган. Абийирдүү, уяттуу адамга «сансыз байлык сыйлык кылышы», биздин көз карашыбызда, элдин ага деген ак дилден болгон урматы, аны ызатташы, кадырлашы, анын өзүнүн руханий дүйнөсүнүн байлыгы, аткарып жаткан ишине, кызматына канааттанымы, ыраазы болушу керек. Ошентип, Жусуп Баласагын инсандын көптөгөн мыкты сапаттарынын арасынан абийирди башкы, өзөктүү, аныктоочу сапат катарында айрыкча маани берип мүнөздөгөн. Баш бийлик тарабынан Жусуп Баласагынга Хасс хажиб наамы берилди. Акын Сарайдын баш акылчысы болуп калды.

Азаматты эки нерсе багыттайт –

Адал сөзү, ак эмгеги карытпайт.

Адам өлсө - сөзү калат артында,

Жакшы атагы унутулбайт калкында.

Түбөлүккө өлбөйм десең сен эгер,

Ачык сүйлөп, ак ишинди улай бер [2, 67-б.]. Ошо ар заманда ачык сүйлөп, ак иш өтөгөн бабалардын таалимин улай келип, Жусуп Баласагын өз сөзүн айтты:

Акылман өкүмдарлар баары баштан,

Элине адил мыйзам тартуулаган [6, 45-б.].

Улуу ойчулдун жогорудагы айткандарында улуу муундардын, акылман, өкүмдарларды адилеттүүлүккө, ачык сүйлөөгө, чынчылдыкка, элге туура багыт берүүгө чакырык жатат. Эгерде эл бийлеген инсандар чынчылдык менен башкарсан, зордук-зомбулуктун тыйылаарын, кайгы-мундун азаярын, калктын арасында тынчтык өкүм сүрөөрүн, калайыктын казаны данга, короосу малга, дасторкону дүйүм тамакка толоорун баса белгилеген. Жетим менен жесирлердин ырыскысы мол болуп, жакырчылык жоюлаарын белгилеген.

Кут илиминде айтылгандай:

Эрдин тилегин эли тиледи.

Элдин тилегин эри тиледи».

Адилет бийликтин өстөнү кенендеди. Агыны мол мөлтүр суу тереңдеди. өрүшү жашарды. Жайыты оттуу, малы семиз, өркөнү өстү. Бул учурду Жусуп мындайча сүрөттөдү:

Аалам көрдү, куту ташып көктөдү,

Козу, улакка бирге өрүдү көк бөрү.

Адамдагы ач көздүктү, пейили тардыкты, тажаалдуулукту, ала жипти аттаган терс көрүнүштөрдү, адамдагы түркөй сапаттарды, каардуулукту, адамкерчиликсиз мамилени, калпычылыкты, көз боёмочулукту, тойбогон ач көздүктү, ичинде котур ташы бар арамдыкты, көзү тойбогон ач көздүктү, күн карама болгон эки жүздүүлүктү, наадандыкты, ашыкча мансапкорлукту, бийликтеги өзүм билемдикти, колуна жакшылык келбеген байлыкты, турмуштагы терс көрүнүштөрдү, элдин ичиндеги көйгөйлөрдү, үй-бүлөдөгү ишенбестикти, блимсиздердин түркөйлүгүн, акылсыз адамдарды чыгармасында акын деталдуу сүрөттөп, насаатын айткан. Ырларында адам күнүмдүк оокатына топук кылганда, билим менен терең сугарылганда, ыймандуулукка келгенде, эл-жерин барктаганда, маданияттуулукка умтулганда, тилди туура, багыттуу пайдаланганда, акылмандуулукка бет алганда гана ийгиликтерге жетишээрин баса белгилеген.

«Куттуу билик» мындай дейт,

Акыл кайда болсо – улуулук толоор,

Билим кимде болсо – билик болоор.

Акылы болсо, пайдасын эл көп көрөөр,

Билим билсе азиз тердик өткөрөөр [5, 23-б.].

Адамдагы бийиктик, касиет биликте болоорун кут китеби айткандай, элибиз оозеки сактап келаткан: «Билеги күчтүү бирди жыгат, билими күчтүү миңди жыгат» деген накылдардын өзөгү бир. Бардык жакшылыктын уюткусун асыроо кыйын экендигин Жусуп Баласагын өз дастанында мындайча эскерди:

Кары сөзүн айтылган капка сакта,

Кары сөзү алтын да сырын ачса.

Кут бир келет – бакпасаң кетип калат,

Бак – бир конот, үйлөсөң өчүп калат [4, 12-б.].

Не деген накыл, көрсө бабалар калтырган акыл-насааттын кут илими катары бизге жеткенин көрүнүздөр. Ушундан улам: «Бактысыздан кут качат», «Жашыңда мээнет, карыганда дөөлөт», «Куттуу үйдө шам жанат», «Кут илимге эшик ачат» деген накыл сөздөр жаралып отурат [3, 45-б.]. Күнү бүгүн эл оозунда айтылган макал-лакаптардын бул түрмөгү да дал ушул «Куттуу билик» менен сабакташтыгы абзел иш. Демек, калкыбыздын баамында кут образы жандуу, касиеттүү. Кантсе да, байыркыдан оозеки жат окулган дастандар, икаялар, накыл сөз, макал-лакаптар Жусуп акындын ихламын чакырганы байкалат. Чытырман токойдогу отун отунчунун аяк астында белен жаткан сыяктуу, калк рухунун казынасында кылымдап сакталган сөз куту акындын дилин тынчытпастан шыгын ойготкондугу, кемеңгерлигин тереңдетип, чеберлигин жетилткендигин анын дастаны күнү бүгүнкүдөй баяндайт.

Байыркы маданий, адабий мурасыбыз болгон «Куттуу билим» аталган китеп-бул атадан калган адабий, маданий мурастын баалуусу. Бул китеп, же анын автору тууралуу кеп айтуудан мурун ал жашаган доордун айрым өзгөчөлүгүнө азыноолак токтоло кетели. Анткени кандай гана ойчул болбосун ал өз мезгилинин алкагы менен чектелип, ошол мезгилдин уулу катары кала берет [2, 90-б.]. Айталы, Жусуп Баласагындын акыл-насаат дидактикалык маанидеги бул чыгармасында адеп-ахлак, нарк-насил проблемалары иликтөөгө алынып, адам баласынын тулку-турпаты менен рухий жан-дүйнөсүнүн, айткан кеп-сөзү менен кылган ишинин дал келиши коомдук өнүгүштүн зарыл шарты катары көрсөтүлгөн. Жүрүш-туруш, жан – дүйнөнүн төп келип, өзүнчө гармонияга ээ болушу эстетикалык гана эмес этикалык мааниге ээ. Билим, акыл-эс адам баласынын жан-дүйнөсүн байытып, турмуш-жашоодон өз ордун табууга, табийгый. коомдук кубулуштарды туура аңдай билүүгө мүмкүндүк берет. Максат – бакыт, ал эми ага жетүүнүн сыналган ишенимдүү жолу экендиги жөнүндөгү ой Жусуп-ойчулдун чыгармасынын лейтмотиви, квинтэссенциясы [1, 81-б.].

Элин сүйүп, жакын болсо илимге,

Жакшылыкты жакын кылар түбүндө [10, 11-б.].

Малчыларды сыпаттодо акын “Жалган айтууну билбейт алар” деп сүрөттөйт. Аларга каралашып туруу зарыл экендигин жазган. “Дыйканда колу ачыктык, жоомарт сапат, Теңир берген кенендик бүткөн адат. Кыбыр эткен жердеги тирүү жанга, Элге-тамак, кушка-дан, баары анда” – деп малчы, дыйкандардын ичинде кири жок таза адамдар экенин баса белгилейт. Ал эми акындарды чынчыл, ак ниет, ачык айтуучулук мүнөздүү болушаарын айткан. “Булар менен баарлаш, кошула жүр, Ачык сүйлөп, ак дилден маиле кыл, Мактоого таатым десең акылманым, Алар менен сыйлуу бол, өзүң дайыма” – деген чакырыгын таштаган. Жусуп Баласагындын

ырлары мындан көп кылымдар бою мурда жазылса да, бүгүнкү күндө дагы актуалдуулугун жоготпой келет. Ошол учурдун кейиштүү портретин сүрөттөп берген ойчул мындай дейт: “Акылдуулар мукурап алсыз болду, Билимдүүлөр тыйылып тилсиз болду. Эл ичинде зулумдар арбын болду, Мусулмандардын мойнуна түйшүк толду, Шарап ичип, саткандар адамдыкты, Жакшы атыгып, баатыр деп аты чыкты. Намаз окуп, сыйынып жүргөн киши, Жек көрүнүп кор болду кылган иши” – деп учурдун көйгөйлөрүн чагылдырып берди.

Жалпылап айтканда, ойчул акын өз доорунун жат көрүнүштөрүн карап туруп, ыймандын жоголуп, жаштардын бузулуп бара жаткандыгын, бийликтен адилеттик качып бара жаткандыгын, элдин бири-бирине ишеничи жоголуп бара жаткандыгын, башкаруучулардын элди ойлобой, өз камы үчүн жүргүндүгүн көрүп, өзүнүн “Куттуу билик” аттуу чыгармасын жараткан болуу керек деген пикирге келсек болот.

Жусуп Баласагындын нуска сөздөрүнө караганда, адамдын адамдыгы тунук билими, адептүү маданияттуулугу, бийик адамкерчиликтүү мамилеси, сүйлөгөн сөздөрүнөн билинип турушу абзел экендигин баса белгилеген. Мисалы: Жамандар болбос ишке кегин сактайт, Жакшынын атын булгап, ушак таштайт. Жакшылык жасап көнгөн жасай берет, Таарынычын унутуп мээрим төгөт”- деген ырын алып көрөлү. Мында акын адамдарды жакшы жана жаман деп эки багытка бөлөт. Чыгармада карама-каршы түшүнүктөрдүн күрөшү жүрүп олтурат. Жакшы адамдарды билимге умтулаарын ырында улам-улам кайталап олтурат. “Акылман өкүмдарлар баары баштан, Элине жакшы заман тартуулашкан. Бардык ишин шашпай иштеп ойлонуп, Эл башкарат, илим-билим колдонуп, Баарын колдоп, кедейлерге көз салат, Оңго жолдоп, заңдан чыкпоо анда адат [4, 33-б.]. Бул саптарда билимсиз адамдын мөмөсү жок дарак экендигин, ал акырындык менен куурап калаарын, падыша кылычы менен өкүмзарлыгы менен элди өзүнө каратышы мүмкүн болсо, билимдүүлөр акылы менен миңди башкараарын өз учурунда эле ачыктап берген.

Ж. Баласагындын “Кут алчу билим” чыгармасы түрк элдеринин дидактикалык маанидеги үлгүлүү чыгармасы катары бүгүнкү күндө дагы барктуулугун, идеялык-эстетикалык таасирдүүлүгүн жоготпой, азыркы жаштарга, окурмандарга өзүнүн тарбиялык, эстетикалык маанисин арттыра бермекчи.

Колдонулган адабияттар

1. Бекбо А. Кут белгиси билик. – Бишкек, 1993, 27-б.
2. Артыкбаев К. Акыйкат сабагы. – Бишкек: “Адабият”, 1991, 31-б.
3. Козубаев Т. Уядан эмнени көрсө учканда ошону алат же Жусуп адепти кандай баалаган // Кутбилим газетасы, 1994; ЖАМУнун Жарчысы, 2016, № 2.
4. Куттуу билим: дастан / Байыркы түрк тилдеринен которгон Т. Козубеков. – Москва, 1993, 45-б.
5. Сатыбекова Т. Жусуп Баласагындын тарбия жөнүндөгү ой толгоосу // “Эл агартуу” журналы. – Бишкек, 1994, № 6.
6. Сыдыкбеков Т. Табылга. Макалалар жыйнагы. – Бишкек: Адабият, 1991, 53-б.
7. Радлов В.В. «Куттуу биликке» акыркы сөз. – Фрунзе: «Кыргызстан маданияты», 1969.
8. Юсуф Хас-Хаджиб Баласагунский. Наука быть счастливым / Пер. Наума Гребнева. Перевод отдельных глав. – Ташкент: Гослитиздат Уз.ССР, 1963, 120 с.
9. Кулбачаев Д.К. Оозеки кептин жалпы изилдениши жана теориялык маселелери // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2020, № 4(104), 53-б.
10. Сагидаева С.А. Кыргыз адабиятынын тарыхын изилдөө этаптары тууралуу // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2019, № 4(100), 72-б.
11. Думанаева М.Г., Каролова А.М. Жеңижоктун чыгармачылыгындагы педагогикалык жана философиялык ой жүгүртүүлөр // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2020, № 4(104), 320-330-бб.